

Rosyjski totalitaryzm: od leninizmu do putinizmu?

Roman Bäcker

numer ORCID: 0000-0002-3796-3711
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Streszczenie

W jakim stopniu Rosja w XX i XXI wieku była totalitarna? Aby odpowiedzieć na to pytanie, przeanalizowano poziom totalitarnej dojrzałości partii bolszewickiej, oddalenie sowieckiej Rosji od typu idealnego totalitaryzmu oraz poziom spełnienia przez Rosję Putina istotnościowych cech tego reżimu. Ewolucja partii bolszewickiej w kierunku dojrzałej partii totalitarnej trwała kilkanaście lat. Jednakże partia ta od początku miała najistotniejsze cechy partii nowego typu, a totalitarna gnoza polityczna była dominującą i coraz bardziej dojrzałą właściwością myślenia jej członków. Rosja bolszewicka od chwili swojego powstania była totalitarna, choć zdarzały się okresy znaczących odchyłeń od typu idealnego (czasy NEP, lata rezygnacji z hegemonii totalitarnej gnozy politycznej w okresie II wojny światowej i czas „pieriestrojki”). Jednakże od momentu zabójstwa Siergieja Kirowa w 1934 roku aż do 1941 roku, a następnie krótko po zakończeniu wojny aż do śmierci Stalina można mówić o prawie całkowitej przystawalności ustroju ZSRS do idealnego typu totalitaryzmu. Rosja Putina ewoluowała od umiarkowanego autorytaryzmu aż – po ćwierćwieczu – stała się państwem o twardym reżimie autorytarnym z widocznymi elementami totalitarnej gnozy politycznej.

Celem tego tekstu jest zbadanie, w jakim stopniu Rosja w XX i XXI wieku była i jest totalitarna. Do tego konieczne będzie przeanalizowanie trzech podstawowych kwestii. Po pierwsze, w jakim stopniu powstała w 1903 roku partia bolszewicka spełniała kryteria partii nowego typu i jaki był poziom totalitarnej dojrzałości charakterystycznego dla jej członków sposobu myślenia. Po drugie, w jakim stopniu Związek Sowiecki odbiegał od idealnego typu totalitaryzmu. I wreszcie po trzecie – w jakim stopniu Rosja za czasów Putina jest reżimem totalitarnym.

Tekst oprócz wstępu i konkluzji składa się z sześciu części. Po przeglądzie literatury dotyczącej koncepcji totalitaryzmu zostaną przedstawione autorskie rozumienie siatki kategorii teoretycznych reżimu totalitarnego oraz część metodologiczna. Następne części będą poświęcone kolejno partii bolszewickiej, ewolucji sowieckiego totalitaryzmu oraz kwestii umiejscowienia reżimu putinowskiego na kontinuum między totalitaryzmem a autorytaryzmem.

Przegląd literatury

Ze względu na częste nieporozumienia niezbędne jest na początku dokonanie elementarnego rozróżnienia między totalnością a totalitarnością i totalitaryzmem (Kamenka, 2007). Instytucja totalna to taka, w której ludzie przez cały czas odgrywają tylko jedną rolę społeczną. Zakonnicy, żołnierze w koszarach, pacjenci szpitalni i więźniowie to typowe przykłady klientów instytucji totalnych, tak jak to opisywali Erving Goffman i Michel Foucault (Scott, 2011). Tym samym instytucje te występują w każdym nowoczesnym społeczeństwie oraz typie reżimu politycznego, niezależnie od tego, czy jest on demokratyczny, autorytarny czy totalitarny. Niewątpliwie jednak udział instytucji totalnych w reżimach totalitarnych jest znacznie większy niż w innych reżimach. Warto w tym miejscu podać charakterystyczny dla scentralizowanych gospodarek regulowanych przez monistyczne państwo przykład monomiast (monogorod) – autarkicznych wspólnot – miejscowości wybudowanych obok fabryk, a w konsekwencji zamkniętych społeczności, tym bardziej izolowanych, im bardziej oddalonych od innych ludzkich osiedli (Gołubiewa, Zajka, Tulska, 2018). Reżim totalitarny zatem składa się w większym stopniu z instytucji totalnych niż inne reżimy, ale nie jest on z nimi tożsamy.

Literatura na temat totalitaryzmu jest ogromna. Martin Jänicke już w 1971 roku wymienił ponad 660 prac poświęconych temu fenomenowi (Jänicke, 1971). Po ponad pół wieku można szacować, że tych prac jest kilka razy więcej. Nie oznacza to jednak, że wszystkie te teksty cechują się bardzo wysokim poziomem naukowym. W niniejszym przeglądzie literatury zostaną omówione tylko te najbardziej reprezentatywne.

Totalitaryzm stał się ważnym pojęciem politologicznym w czasie zimnej wojny. Dzięki niemu możliwe było stworzenie swoistego mostu pojęciowego między hitlerowskim nazizmem, włoskim faszyzmem i japońską militarną dyktaturą z jednej strony a sowieckim imperializmem zagrażającym demokratycznemu światu z drugiej. Nie oznacza to, że ujęcia komparatystyczne nie mają sensu (zob. np. Geyer, Fitzpatrick, 2008), pojęcie to jednak było wtedy w dużej mierze użytecznym narzędziem publicystycznym, pozwalającym na identyfikację wielu rozmaitych podmiotów politycznych jako największego wroga demokracji.

W największym stopniu umożliwiała to definicja stworzona przez Carla Friedricha, a uzupełniona przez Zbigniewa Brzezińskiego (Friedrich, Brzeziński, 1956). Definicja ta miała charakter instrumentalny, a nie istotnościowy. Pozwalała na ostre przeciwstawienie świata realiów amerykańskich monistycznym reżimom statokratycznym. Takie rozumienie totalitaryzmu miało duże znaczenie propagandowe oraz edukacyjne, pozwalało bowiem na zrozumiałe i proste rozróżnienie „nas” od „obcych”. Nie oznaczało to jednak uzyskania wyjaśnienia, na czym polegała ta obcość (Bäcker, Rak, 2021).

Obszerna praca Hannah Arendt (1951) jest w znacznym stopniu poświęcona nie tyle samemu totalitaryzmowi, ile jego sile napędowej – antysemityzmowi. Szerzej można postrzegać ten typ nienawiści jako wrogość wobec zbiorowości. Zbiorowości takiej przypisuje się dążenie do zniszczenia „naszego” świata. Rozprawa Arendt zawiera wiele ważnych tropów intelektualnych, nie zawsze później eksplorowanych przez następne pokolenia badaczy. Do takich należy np. sposób rozumienia „wroga obiektywnego” czy kategoria „otuliny” wokół partii totalitarnej (a więc konglomeratu rozmaitych organizacji), pozwalającej jej na komunikowanie się z otoczeniem zewnętrznym.

Juan Linz sformułował definicję totalitaryzmu zawierającą trzy istotnościowe cechy (2000, s. 70). Ich łączne wystąpienie oznacza totalitaryzm. Pierwszą z nich jest monistyczny ośrodek sprawowania władzy publicznej. Drugą – istnienie jednej oficjalnej ideologii służącej za fundament polityki i dostarczającej sensu podstawowych znaczeń, wyznaczającej sposób rozumienia rzeczywistości, przedstawiania historii oraz określania przyszłości. Trzecią cechą z kolei jest ewokowanie dynamicznej mobilizacji jak najszerzych zbiorowości społecznych do realizacji celów wyznaczanych przez monopartię, przy jednoczesnym traktowaniu apatii i bierności jak niepożądanych.

Totalitaryzm jako kategoria teoretyczna

Wszelkie reżimy polityczne dzielimy na demokratyczne oraz autokratyczne. Do tych pierwszych należą te, w których suwerenem jest naród polityczny, a więc ta część ludności, która jest zdolna do podejmowania

samodzielnych decyzji politycznych. Reżimy autokratyczne to te, w których naród polityczny nie jest suwerenem. Jest nim inna grupa społeczna – biurokracja, junta lub aparat partyjno-państwowy (Rak, Bäcker, 2022, s. 7–9). W tym ostatnim przypadku można mówić o totalitaryzmie.

Najdogodniejszym dla mnie punktem wyjścia do stworzenia autorskiej definicji tego reżimu politycznego była koncepcja totalitaryzmu Juana Linza. W tym celu dokonałem uzupełnienia pierwszego kryterium oraz modyfikacji drugiego (Bäcker, 1992; 2011). Monistyczny ośrodek sprawowania władzy publicznej, uznawany przez Linza za pierwszy element tej definicji, występuje w wielu ustrojach autokratycznych. Jednakże cechą specyficzną dla totalitaryzmu jest istnienie partii nowego typu, będącej rdzeniem aparatu partyjno-państwowego. Partia nowego typu jest partią zakonu w rozumieniu Maurice’a Duvergera (Duverger, 1954; por. Sobolewski, 1974), a więc strukturą skrajnie hierarchiczną, wymagającą od swoich członków całkowitego posłuszeństwa. Aparat partyjno-państwowy wypełnia jednocześnie funkcje rządzenia państwem, jak i nadawania masom społecznym ram organizacyjnych. Funkcjonariusze aparatu partyjno-państwowego są klasą panującą, a więc to oni w swojej masie są ostateczną instancją decydującą o realizacji najważniejszych zadań w reżimie totalitarnym. Aparat partyjno-państwowy jest zatem suwerenem. Najistotniejszym warunkiem uznawania danego reżimu za totalitarny jest suwerenność aparatu partyjno-państwowego.

Druga cecha, dotycząca istnienia jednej oficjalnej ideologii, powinna zostać doprecyzowana. Ideologia była wielokrotnie traktowana jak pojęcie bardzo szerokie, począwszy od określania jej mianem fałszywej świadomości danej klasy społecznej, aż po nazywanie tak światopoglądu (Siemek, 2005; Bauman, 1991). Tymczasem dla zachowania precyzji zawężano ją do uporządkowanego hierarchicznie zbioru wartości przyjmowanych aksjomatycznie. Tego typu ujęcie było trafne przez cały XIX wiek i pierwszą połowę następnego, jednak od połowy XX wieku mogło być egzemplifikowane z coraz większą trudnością (Bell, 2000; Brick, 2013). Proponuję zatem zredefiniować współczesne ideologie jako uporządkowane hierarchicznie zbiory pożądanych dóbr publicznych. Jest to zatem coś innego niż światopogląd (*Weltanschauung*) czy myślenie fundamentalistyczne. Tym bardziej nie sposób utożsamiać ideologii z totalitarnym sposobem myślenia. Począwszy od okresu międzywojennego zauważano znaczące podobieństwa między totalitarnym sposobem myślenia a religią, głównie ze względu na wyznawanie wiary, choć przedmiot wiary był skrajnie różny. Jednakże można mówić o wiele większym stopniu o zbieżności totalitarnego sposobu myślenia z gnozą manichejską. W obu przypadkach rdzeniem jest wiara, że dzięki wiedzy możliwe jest zbawienie. W konsekwencji w ostatnim ćwierćwieczu XX wieku zaczęto mówić o szczególnym rodzaju gnozy – totalitarnej gnozie politycznej (Besançon, 1977; Voegelin, 1987).

Totalitarna gnoza polityczna jest rozpoznawana dzięki trzem podstawowym elementom: 1) apokatastazie – czyli idei zbawienia doczesnego

lub eternalnego – dokonanej przez 2) podmiot wyobrażony dzięki przewyciężeniu usiłowań 3) wrogów obiektywnych. Dosłownie i zgodnie z prawosławnym rozumieniem apokatastaza oznacza powrót do pierwotnej jedności stworzonego bytu z Bogiem (Antonienko, 2021), jednakże w rozumieniu typowym dla totalitarnego myślenia nie jest ona postrzegana aż tak szeroko. To idea zbawienia doczesnego lub eternalnego możliwego do osiągnięcia w miarę szybko – tu i teraz. Na przykład wskutek panowania rasy aryjskiej w świecie lub przynajmniej w imperium europejskim; albo proletariatu na globie ziemskim, a jak nie – to choćby w jednym kraju. Jest to możliwe dzięki heroicznym dokonaniom podmiotu wyobrażonego, traktowanego tak, jakby był nadczłowiekiem zdolnym do przewyciężania wszelkich trudności. Ten podmiot jest tworzony przez partię nowego typu. Najpoważniejszym zagrożeniem i przeszkodą na drodze do świata jasności i dobra jest samo istnienie wrogów obiektywnych, którzy – niezależnie od swoich intencji – przeszkadzają w realizacji idei apokatastazy. Ewaporacja, anihilacja lub przynajmniej całkowita ekskluzja wrogów obiektywnych staje się zatem niezbędnym warunkiem osiągnięcia zbawienia. Istnienie tych trzech elementów totalitarnej gnozy politycznej oznacza, że ma ona charakter pełny. Brak jednego z nich lub jego występowanie w formie cząstkowej oznacza zaś, że należy mówić o ułamkowej postaci totalitarnej gnozy politycznej (Bäcker, 2011, s. 189–198). Totalitarna gnoza polityczna posługuje się słownictwem religijnym lub ideologicznym, ale nie oznacza to, że jest tożsama z daną religią bądź ideologią. W dodatku aparat partyjno-państwowy ma dość dużą łatwość przekształcenia danej terminologii, np. ideologicznej, w inną – w zależności od swoich potrzeb. Możliwa jest zatem transformacja języka prymitywnego marksizmu leninowskiego w ksenofobiczny nacjonalizm (Zaremba, 2001), przy jednoczesnym zachowaniu wszystkich istotnościowych cech totalitarnej gnozy politycznej.

Trzecia definicyjna cecha totalitaryzmu według Linza – dynamiczna mobilizacja mas – ma dwa wymiary. Pierwszy z nich jest organizacyjny. Partia nowego typu przybiera zewnętrzne formy partii społecznościowej w rozumieniu Duvergera. Dąży zatem do posiadania swoich struktur we wszystkich zbiorowościach społecznych i instytucjach państwowych. Następnie tworzy wiele wyspecjalizowanych organizacji zmierzających do zmonopolizowania więzi społecznych w ramach danej zbiorowości i tym samym odgrywania roli pośrednika między masami a aparatem. W idealnym typie totalitaryzmu istnieją tylko takie organizacje, które są całkowicie podporządkowane partii nowego typu. Drugi wymiar to poziom zaangażowania. Każdy, kto żyje w totalitarnym świecie, jest zachęcany, nakłaniany i przymuszany do uczestnictwa w wydarzeniach organizowanych przez aparat partyjno-państwowy. To nieustanne zaangażowanie jest jedną z najpewniejszych gwarancji stabilności reżimu totalitarnego.

O ile suwerenność aparatu partyjno-państwowego jest cechą konstytuującą reżim totalitarny, o tyle gnoza polityczna oraz dynamiczna mobilizacja są cechami istotnościowymi. Występowanie nie tylko tej

pierwszej, lecz także dwóch pozostałych cech w dojrzałej postaci oznacza, że dany reżim polityczny jest w pełni totalitarny.

Totalitaryzm jako typ idealny jest antynomiczny wobec autorytaryzmu. W tym pierwszym reżimie politycznym suwerenem jest aparat partyjno-państwowy, w drugim zaś biurokracja lub junta (Linz, 2000). Pojęcie junty, tak charakterystyczne dla Ameryki Łacińskiej, w przypadku Rosji może być zamienione na siłowników. Oznacza to funkcjonariuszy struktur siłowych, a więc mających uprawnienia do stosowania przemocy w imieniu państwa. Będzie to nie tylko armia, lecz także policja polityczna oraz wiele innych formacji zbrojnych, takich jak np. Rosgwardia. Antynomiczna do dynamicznej – masowej i sterowanej – mobilizacji w systemie totalitarnym jest w autorytaryzmie *apatia mas* (Linz, 2000). Bezwolność, wycofanie się i bierność to cechy chyba najlepiej opisujące ten stan – niezdolność do jakiegokolwiek spontanicznej aktywności, niechęć do wydatkowania jakiegokolwiek energii nieprzeznaczonej bezpośrednio na przetrwanie. Totalitarna gnoza polityczna w systemie totalitarnym może być traktowana jako antynomiczna wobec wspomianej przez Linza emocjonalnej mentalności (Linz, 2000), która w autorytaryzmie jest rozumiana jako aż do skrajności melioratywne ocenianie własnego przywódcy przy pejoratywizacji liderów tych obozów politycznych, do których się nie należy. Ten sposób myślenia można nazwać fundamentalizmem dopiero jednak wtedy, gdy staje się on o wiele bardziej rozbudowany niż tylko emocjonalna ocena kilku polityków. I w takim przypadku można mówić o czarno-białym sposobie myślenia, opartym na figurze „oblężonej twierdzy”, której trzeba bronić przed wrogami (Bäcker, 2011, s. 179–188).

Suwerenne panowanie biurokracji lub/i struktur siłowych, *apatia mas* oraz myślenie fundamentalistyczne są najistotniejszymi cechami autorytaryzmu. Ze względu na poziom represyjności możliwe jest wyróżnienie autorytaryzmu miękkiego (umiarkowanego) lub twardego. Z kolei ze względu na kryterium dominacji danej grupy można wyróżnić autorytaryzm militarny, biurokratyczny, technokratyczny itd. Wszystkie autokratyczne reżimy polityczne masowych społeczeństw epoki industrialnej mieszczą się między typami idealnymi autorytaryzmu i totalitaryzmu.

Uwagi metodologiczne

Słowo totalitaryzm zostało po raz pierwszy użyte w latach dwudziestych XX wieku w faszystowskich Włoszech i było wtedy postrzegane jako pozytywne. Od czasu II wojny światowej jest globalnie w publicystyce stosowane w kontekście skrajnie pejoratywnym. Bardzo często politycy i dziennikarze używają go do opisanie tych państw, które są traktowane jak wrogie, unikają natomiast stosowania go wobec tych, które aktualnie są „nasze” lub pozostają „z nami” w sojuszu. Jestem zwolennikiem odmiennego stanowiska. Warto traktować totalitaryzm, autorytaryzm oraz demokrację jako

kategorie teoretyczne. W takim przypadku podział na reżimy demokratyczne i autokratyczne staje się nie tyle konsekwencją sympatii lub sojuszków politycznych, ile oceną wynikającą ze spełnienia najistotniejszych kryteriów typowych dla danego typu reżimu politycznego.

W tekście stosuję metodę idealizacyjną (Brzechczyn, 2012; 2019), charakterystyczną dla badań jakościowych. Zgodnie z nią dany realny byt, zjawisko czy proces nigdy nie są w stanie spełnić w stopniu całkowitym wszystkich najistotniejszych cech danego typu idealnego (Bielańska, 2019; Nowak, 1973). Wszystkie one mieszczą się na kontinuum między dwoma antynomicznymi typami idealnymi, posiadając w jakimś stopniu istotnościowe cechy jednego z tych typów idealnych i odwrotnie proporcjonalnie cechy typu antynomicznego. Zgodnie tym wszystkie reżimy polityczne mieszczą się na kontinuum między idealnymi typami demokracji i autokracji. Dany reżim jest zatem w jakimś stopniu demokratyczny, jeśli istnieje przewaga cech istotnościowych demokracji. Jeśli natomiast mamy do czynienia z przewagą cech niedemokratycznych, sytuujemy dany reżim polityczny po stronie autokracji, a tym samym umieszczamy na kolejnym kontinuum – między autorytaryzmem a totalitaryzmem. Należy przy tym zastrzec, że autorytaryzm i totalitaryzm są reżimami charakterystycznymi dla epoki społeczeństw masowych w erze industrialnej. W przypadku wcześniejszych epok konieczne jest wyróżnianie innych typów reżimów autokratycznych.

Zadaniem tego tekstu jest przeanalizowanie, w jakim stopniu dążąca do władzy partia bolszewicka, a następnie Rosja sowiecka oraz Rosja za czasów Putina to twory totalitarne. Te trzy byty polityczne łączy nie tylko dominacja rosyjskiego etnosu, lecz także zanurzenie w rosyjskiej kulturze oraz w rosyjskiej tradycji sprawowania władzy. We wszystkich tych trzech przypadkach mamy więc do czynienia tak ze wspólnotą języka rosyjskiego, semantyką i wieloma schematami prymitywnego marksizmu (Kołakowski, 1978, t. 3), jak i ze sposobami pojmowania świata typowymi dla Rosji, poczynając od panowania mongolskiego. W każdym z nich konieczne jest zbadanie, jak bardzo dany byt polityczny jest oddalony od idealnego typu totalitaryzmu, a – tym samym – zbliżony do idealnego typu autorytaryzmu.

Ze względu na ogrom źródeł oraz opracowań niezbędne jest zastosowanie metody *desk research*. Polega ona na analizie danych zastanych, przy jednoczesnej ich nieustannej weryfikacji – szczególnie danych statystycznych, zwłaszcza tych, które zostały wytworzone przez instytucje i personel autokratycznych reżimów.

Bolszewicy – pierwsza na świecie partia totalitarna

Pierwsza partia totalitarna na świecie powstała z chwilą rozłamu dokonanego przez Władimira Iljicza Uljanowa (posługującego się pseudonimem Lenin) w Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji (SDPRR)

w 1903 roku. Gdy udało się w jednym z głosowań uzyskać większość, zwolennicy Lenina wystąpili z tej partii, ogłaszając się tymi, których jest więcej (*bolsze*), a więc bolszewikami. Do czasu zmiany w 1918 roku nazwy na Rosyjską Komunistyczną Partię (bolszewików) posługiwano się nazwą SDPRR (bolszewików). Przy kolejnej zmianie na Wszechzwiązkową Komunistyczną Partię utrzymano dopowiedzenie „bolszewików”. Dopiero w 1952 roku, w czasie istnienia imperium sowieckiego, przy ostatniej zmianie na Komunistyczną Partię Związku Radzieckiego zrezygnowano z (b) (Hill, Frank, 1986; Lih, 2024). Melioratywnie traktowana przez zwolenników Lenina nazwa bolszewicy oznaczała w sowieckim myśleniu nie tylko posiadanie racji, lecz także mniej lub bardziej jawne lub nawet ukryte popieranie tej partii przez większą część populacji – najpierw imperium rosyjskiego, a potem całego świata.

Najważniejsze cechy odróżniające partię bolszewicką od wszelkich innych ugrupowań politycznych zostały opisane rok przed jej powstaniem, w 1902 roku, w tekście *Co robić?*. To jedno z kilku tzw. odwiecznych rosyjskich pytań zostało użyte jako tytuł powieści kilkadziesiąt lat wcześniej przez Nikołaja Czernyszewskiego. Jednakże Uljanow, po raz pierwszy używający pseudonimu Lenin, zamiast powieści napisał broszurę o zasadach funkcjonowania konspiracyjnej partii. Podstawowa idea zawarta w tej broszurze była następująca: klasa robotnicza sama z siebie nie jest w stanie dokonać czynu rewolucyjnego i wprowadzić dyktatury proletariatu. Jest ona w stanie osiągnąć tylko poziom świadomości ekonomicznej, a więc rozpocząć walkę o polepszenie warunków bytu. Nie jest jednak zdolna do wejścia na poziom polityczny, czyli uzyskania zdolności do podporządkowania sobie całej reszty społeczeństwa.

Tezę tę najczęściej analizuje się w kontekście polemik Lenina z różnymi frakcjami ruchów konspiracyjnych funkcjonujących w ówczesnej carskiej Rosji bądź na emigracji (le Blanc, 1993). O wiele ważniejsze jest jednak rozważenie tych słów przez pryzmat koncepcji antynomicznych typów idealnych: podmiotowości i uprzedmiotowienia. Lenin w sposób bardzo wyraźny jest w kontekście tej tezy zwolennikiem poglądu o niemożności upodmiotowienia rosyjskiego proletariatu. I nie chodzi tu o badanie ówczesnego poziomu świadomości rosyjskich robotników. Lenin wierzył w to, że robotnicy sami z siebie nigdy i pod żadnymi warunkami nie są w stanie być upodmiotowieni politycznie. Jest to wiara w trwałą reifikację proletariatu, całkowicie przeciwstawna doświadczeniom wielu innych nurtów marksistowskich w Europie. Istnieje także inne spojrzenie na tę tezę, postulowane przede wszystkim przez Hala Drapera (1999) oraz Larsa Liha (2005). Według tych badaczy należy uważnie analizować kontekst wypowiedzi Lenina oraz porównywać ją z ówczesnymi dyskusjami w gronie socjaldemokracji europejskiej, szczególnie zwracając uwagę na najsilniejszą z nich – niemiecką. Nie neguję tej perspektywy, jednakże nie traktuję jej jako przesądzającej. Żaden z tych badaczy nie był bowiem w stanie zakwestionować istnienia wiary Uljanowa

w trwałe uprzedmiotowienie klasy robotniczej i założenia, że klasa robotnicza może pozyskać świadomość rewolucyjną tylko z zewnątrz.

To wyznanie wiary Lenina miało charakter typowy dla gnozy. Istnieją świadomi rewolucjoniści, posiadający wiedzę o biegu dziejów świata, i tylko oni są w stanie oświecić resztę ludu po to, by można było dokonać dzieła zwycięstwa światła nad ciemnością. W języku, którym posługiwał się Lenin, wyrażano to przez ideę zwycięstwa proletariatu, kierowanego przez rewolucyjną partię, nad złym imperializmem, będącym ostatnią fazą kapitalizmu. Uważna analiza tekstu broszury *Co robić* pozwala na sformułowanie wniosku o istnieniu załączkowej formy myślenia typowego dla totalitarnej gnozy politycznej. Jest to na razie tylko idea, w jaki sposób rozumieć otaczający świat, a także inne rosyjskie marksistowskie nurty konspiracyjne i emigracyjne oraz ich bazę społeczną – rosyjską klasę robotniczą.

Wraz z pojawieniem się osobnej partii bolszewików Lenin zaczął wdrażać swój pomysł przeciwstawny poglądom Julija Martowa (a więc przywódcy mienszewików) o konieczności przynależności członków partii do jednej z jej komórek (*jaczejek*). Była to zmiana pozornie mało istotna, wyłącznie porządkująca sytuację osób, które identyfikowały się z programem partii, opłacały składki, ale na żadne zebrania nie chodziły. W rzeczywistości miała ona charakter fundamentalny, powodowała bowiem, że partia zaczynała przypominać armię, a nie grupę ludzi powiązanych czasem wyłącznie wyznawaniem takich samych poglądów. Kierownictwo partii od tego momentu miało prawo do wydawania dowolnych poleceń i to nawet takich, które nie były zgodne z programem organizacji. Bolszewicy od samego początku stawali się członkami partii nowego typu, nazywanej przez Duvergera partią typu zakonu.

W następnych latach partia Lenina poszerzała swoje rozumienie świata. Wyrazem tego jest broszura *Imperializm jako najwyższe stadium kapitalizmu*, opisująca zbiorczego wroga obiektywnego (zob. Pahnke, 2021). W 1908 roku Uljanow napisał kolejną broszurę – *Materializm a empiriokrytycyzm* – której celem była krytyka tezy Aleksandra Bogdanowa o możliwości samoistnego wypracowania przez proletariat kultury. Lenin konsekwentnie odmawiał proletariatowi jako takiemu prawa do podmiotowości, nie tylko politycznej, ale też kulturowej. Sformułował następujące wyznanie wiary: „myślenie ludzkie z natury swej zdolne jest dawać i daje nam prawdę absolutną, która powstaje z sumy prawd względnych. Każdy szczebel rozwoju nauki dodaje nowe ziarna do tej sumy prawdy absolutnej, ale granice prawdziwości każdej tezy naukowej są względne, to rozszerzane, to znów zwężane przez dalszy rozwój wiedzy” (Lenin, 1984, t. 18, s. 124, tłum. autora). Stwierdzenie, że prawda absolutna składa się z sumy odnoszących się do siebie i współdziałających ze sobą prawd niższego rzędu, a więc np. twierdzeń naukowych, wydaje się być dość trywialne, wzbudza jednak zdziwienie użycie słowa *istina* (prawda absolutna), a nie *prawda* (prawda, zgodność słów z faktami) (Ballestrem, 1964).

W języku rosyjskim istnieją bowiem dwa słowa na określenie prawdy: *prawda*, a więc prawda doświadczana przez człowieka, oraz właśnie *istina* (prawda absolutna), często ukryta przed człowiekiem. Bóg może być tylko *istinnij*, a nie prawdziwy w *czelowieczeskoj prawdzie* (w ludzkiej prawdzie). Jednakże ten zabieg językowy u Lenina był nieprzypadkowy. Ukazuje załączek przekonania, które ostateczną postać przyjmie w wyznaniu wiary, że tylko partia bolszewicka jest w stanie zjednoczyć wszystkie *istiny* w jedną całość, we wszechpotężną, absolutną *istinę*.

Bolszewicy kierowani przez Lenina, ale też przez Grigorija Zinojewę, Lwa Kamieniewa, Aleksieja Rykowa i Lwa Bronsteina (Trockiego), nie tworzyli dojrzałej partii totalitarnej. Różnice poglądów były głośno artykułowane, debaty miały charakter publiczny, a poziom hierarchizacji wewnątrz elity partyjnej był stosunkowo niski. Jednakże widoczne było stopniowe poszerzanie się zakresu totalitarnej gnozy politycznej. Sama partia zresztą bardzo powoli stawała się strukturą o coraz wyraźniejszej przewadze kierownictwa (zawodowych rewolucjonistów) nad szeregowymi członkami partii i – w jeszcze większym stopniu – nad sympatykami, zwolennikami i osobami akceptującymi jej istnienie.

Partia bolszewicka była tylko jednym z wielu ugrupowań antycarskich w imperialnej Rosji czasów przed I wojną światową i w jej trakcie. Ta nieliczna grupka rewolucjonistów nie miała większego znaczenia aż do momentu załamania się caratu i zwycięstwa rewolucji lutowej w 1917 roku. Ewolucja partii bolszewickiej składającej się z małej grupki działaczy w kierunku dojrzałej partii totalitarnej nie mogła przebiegać zbyt szybko, partia ta jednak od samego początku miała najistotniejsze cechy struktury totalitarnej: była to partia nowego typu, a totalitarna gnoza polityczna była jej dominującym i coraz bardziej dojrzałym w formie atrybutem myślenia.

Totalitaryzm sowiecki

Proces załamania się imperium rosyjskiego przyspieszył wraz z klęską ofensywy Brusilowa w 1916 roku, a zakończył upadkiem caratu, zainicjowanym buntem ludności i przejściem wojska na stronę protestujących w Petersburgu w lutym 1917 roku. Kres caratu był tożsamy z rozpadem państwa, w tym przede wszystkim likwidacją armii jako hierarchicznej struktury. W jej miejsce zaczęły powstawać rady żołnierskie – spontanicznie wybierane reprezentacje mas żołnierskich. To rozwiązanie zaczęło być powielane przez robotników i chłopów. Rady (*sowiety*) były opanowywane przez rewolucyjne partie polityczne (w tym i bolszewików) i stawały się alternatywnymi formami organizacji życia społecznego, obok demokratycznego państwa, kierowanego mniej lub bardziej sprawnie przez Rząd Tymczasowy, który powstał w wyniku rewolucji. Ten okres współwystępowania na jednym obszarze dwóch struktur

organizacyjnych zakończył się wraz z puczem wojskowym przeprowadzonym przez uzbrojoną bojówkę bolszewicką – Czerwoną Gwardię – 7 listopada 1917 roku (według nowego kalendarza) (Pipes, 1990; Rabino-witch, 2004).

Ten żywiołowy, w dużej mierze anomiczny rodzaj podmiotowości politycznej mas społecznych, kreujących swoje reprezentacje w postaci rad, był pozbawiony powiązania z żywotnymi interesami społecznymi. Żołnierze na masową skalę wracali z frontu do swoich miejsc zamieszkania i tym samym zanikał sens istnienia rad żołnierskich. Chłopi dokonywali podziału ziemi, często połączonego z paleniem dworów ziemiańskich – w tym przypadku także traciła na znaczeniu potrzeba samoorganizacji. Samodzielność rad i jednocześnie anomiczny poziom podmiotowości mas zostały bardzo szybko anihilowane przez bolszewików. Pierwszym sposobem było podporządkowanie rad, głównie robotniczych (Piotrogród) i żołnierskich, drugim – ich likwidowanie, a jak trzeba krwawe tłumienie wszelkich objawów sprzeciwu, jak to było w Kronsztadzie w 1921 roku (Berkman, 1922). Zasada bezwzględnego podporządkowywania bądź niszczenia dotyczyła nie tylko rad, lecz także wszelkich innych form organizacji społeczeństwa rosyjskiego. Terror w czasie ustanawiania nowego porządku był zjawiskiem dotykającym wszystkie zbiorowości, a jego sens nie wynikał wyłącznie z narzucania nowych norm społecznych oraz posłuchu wobec elit bolszewickich. Równie ważne było eliminowanie wszelkich alternatywnych elit oraz wrogów obiektywnych.

Wprowadzenie komunizmu wojennego na obszarach opanowanych przez bolszewików było utopijnym projektem, który polegał głównie na próbie wyeliminowania pieniądza i zastąpienia go systemem kontrybucji oraz przymusowej pracy. Dążenia do likwidacji norm obyczajowych były widoczne bardziej w środowiskach nowej elity rządzącej niż wśród mas (Malle, 1985; Landis, 2020). Bolszewicy wycofali się z komunizmu wojennego, gdy fala buntów, głównie chłopskich, była tak wysoka, że stanęli przed groźbą utraty rządów. Próba zbudowania komunizmu (tak jak go sobie dość prymitywnie wyobrażano) przegrała z chęcią zachowania władzy. Aparat partyjno-państwowy zmniejszył zakres swojego władztwa, zwłaszcza na terenach wiejskich, ale jednocześnie wykazał się instynktem samozachowawczym.

Nowa Polityka Ekonomiczna nie oznaczała wycofania się aparatu partyjno-państwowego z dążenia do zachowania monopolu. NEP-mani (prywatni przedsiębiorcy w Rosji sowieckiej lat dwudziestych XX wieku) byli całkowicie zależni od tego aparatu – najbardziej widoczną tego konsekwencją był brak jakiegokolwiek dbałości o posiadane majątki i ich trwałość (Głaza, 2009; Nove, 1990). Ci ludzie wiedzieli, że ich mienie, przedsiębiorstwa, ale też ich życia są zależne od decyzji funkcjonariuszy.

W 1928 roku Związek Sowiecki wszedł w okres znaczących przekształceń społecznych. Rozpoczęła się forsowna industrializacja, połączona z gwałtownie przebiegającą przymusową kolektywizacją wsi.

Artykuł Josifa Wissarionowicza Dżugaszwilego (znanego bardziej jako Stalin) z 2 marca 1930 roku, zatytułowany *Zawrót głowy od sukcesów*, był dowodem na to, że pierwsza faza tego procesu nie była w pełni kontrolowana. Stalin uświadomił sobie również, że należy zapobiec narastającej fali buntów chłopskich, szczególnie groźnych na Ukrainie (Conquest, 1986; Kuśnierz, 2005). Nie oznaczało to jednak zaniechania samej kolektywizacji, tylko jej rozłożenie w czasie. Zakończenie NEP-u, industrializacja i kolektywizacja były najbardziej znaczącymi elementami procesu gwałtownego poszerzania władztwa aparatu partyjno-państwowego.

Wraz z tzw. sprawą Kirowa z 1934 roku (Johnson, 2011) rozpoczęła się okres represji wobec najważniejszych funkcjonariuszy aparatu sowieckiego państwa. Stalin już wcześniej eliminował swoich konkurentów, pozbawiając ich stanowisk, realnej władzy bądź – tak jak w przypadku Lwa Trockiego – zmuszając do wyjazdu z kraju. Dopiero jednak w 1934 roku przekroczył granicę i zaczął decydować o ich życiu. Bezpośrednim impulsem do podjęcia takich działań była prawdopodobnie „noc długich noży” z czerwca 1934 roku, a więc zarządzona przez Adolfa Hitlera egzekucja najważniejszych przywódców SA (Höhne, 1984). W obu przypadkach – sprawy Kirowa i SA – oznaczało to osiągnięcie etapu maksymalnego skoncentrowania i spotęgowania zasięgu władzy partyjno-państwowej. Władca totalitarny, w obu przypadkach, od 1934 roku nie był już uzależniony od jakichkolwiek norm społecznych. Miał nieograniczoną władzę nad całym, bez wyjątku, społeczeństwem, włącznie z funkcjonariuszami aparatu partyjno-państwowego. I Hitler, i Stalin byli absolutnymi panami życia i śmierci, już nie tylko zwykłych ludzi, lecz także swoich towarzyszy partyjnych. Jedyną normą organizującą całość życia społecznego stała się wola władcy. Od „nocy długich noży” oraz zabójstwa Kirowa można mówić o całkowitym zapanowaniu zasady wodzowskiej zarówno w nazistowskich Niemczech, jak i w komunistycznej Rosji.

Od zakończenia kolektywizacji aparat partyjno-państwowy panował w sposób bezgraniczny nad wszystkimi zbiorowościami społecznymi. Ten zakres i zasięg panowania można uznać za dowód istnienia pełnej hegemonii. Całkowicie zanikły przejawy jakichkolwiek rozbieżnych opinii, i to nawet w sprawach naukowych. Warto w tym przypadku wspomnieć np. o oskarżeniach w sprawie „burżuazyjnej genetyki” czy o roli Trofima Łysenki (Soyfer, 2001; Reznik, Fet, 2019). Prawda była tylko wtedy prawdą, gdy została zaakceptowana przez partię. Stalinowska wersja totalitarnej gnozy politycznej była obowiązkowa i bezwzględnie egzekwowana we wszystkich możliwych kanałach komunikacji społecznej. Ostatecznie została skodyfikowana wraz z opublikowaniem *Krótkiego kursu historii WKP(b)* w 1938 roku (Sadowski, 2017; Brandenberger, Zelenov, 2019). Sterowana i kierowana mobilizacja obejmowała wszystkich, chociaż nie w jednakowym zakresie. Inne oczekiwania dotyczące udziału w wiecach i pochodach stawiano małym dzieciom i emerytom, a inne uczniom i osobom pracującym. W Rosji sowieckiej od początku lat

trzydziestych XX wieku istniał dojrzały, bardzo zbliżony do typu idealnego reżim totalitarny. Nieliczne odmienności (zazwyczaj w tradycyjnych społecznościach Azji Centralnej i Syberii oraz niektórych środowiskach geologów) nie zmieniają generalnej oceny.

Śmierć Stalina 5 marca 1953 roku kończy okres dojrzałego totalitaryzmu, ale nie jest to zmiana o charakterze jakościowym. „Odwilż” w Związku Sowieckim po 1953 roku dotyczyła przede wszystkim zmniejszenia poziomu represji politycznych, zwiększenia zakresu wypowiedzi literackiej i artystycznej oraz poszerzenia się swoistych nisz, w których nie obowiązywała całkowicie oficjalna wersja totalitarnej gnozy politycznej. Symbolem tej krótkiej epoki było opublikowanie opowiadania Aleksandra Sołżenicyna *Jeden dzień Iwana Denisowicza* w czasopiśmie *Nowyj Mir* w roku 1962 (Suchanek, 2019; Dobson, 2005).

Destalinizacja, której kluczowym momentem było wygłoszenie przez Nikitę Chruszczowa tajnego referatu w trakcie XX Zjazdu KPZR w 1956 roku, nie polegała na negacji totalitarnego reżimu. Celem było zapewnienie aparatowi partyjno-państwowemu przetrwania. Krytyka „kultu jednostki” nie dotyczyła każdego zwierzchnika, tylko jednego wodza, który uzurpował sobie prawo do decydowania o życiu i śmierci funkcjonariuszy aparatu partyjno-państwowego. Wolność słowa była większa, ale w dalszym ciągu podlegała ścisłej reglamentacji, a każdy tekst przed publikacją musiał uzyskać zezwolenie na druk. Swoiste otwarcie na świat obejmowało adaptację wszelkich możliwych rozwiązań technologicznych z Zachodu. Nowe idee najpierw filtrowano w innych krajach imperium sowieckiego. Warto w tym miejscu podać jako przykład zwyczaj zapoznawania się sowieckich naukowców z zachodnimi tekstami socjologicznymi za pośrednictwem ich polskich adaptacji, dokonywanych m.in. przez Jerzego Wiatra (Croan, 1974). Sowiecki totalitaryzm czasów Nikity Chruszczowa i pierwszych lat rządów Leonida Breżniewa nie był skrajnie represywną dyktaturą. Jednakże w dalszym ciągu sprawnie działały wszystkie instytucje aparatu partyjno-państwowego, poziom sterowanej mobilizacji był wciąż bardzo wysoki, a sowiecka wersja totalitarnej gnozy politycznej nadal (choć nie całkowicie) obowiązywała. Ta sama konstatacja dotyczy okresu rządów Leonida Breżniewa, zwanego epoką zastoju lub łagodnie: stabilizacji. Celem podstawowym dla jego ekipy było zagwarantowanie funkcjonariuszom aparatu partyjno-państwowego możliwie jak najlepszych i jak najbardziej stabilnych warunków życia (Tompson, 2014; Fainberg, Kalinovsky, 2016).

To dążenie do zachowania *status quo* stało się też podstawową motywacją realizacji doktryny Breżniewa, która rządzącym promoskiewskim elitom w poszczególnych państwach bloku gwarantowała utrzymanie swojego statusu. W rezultacie podjęto m.in. decyzję o wysłaniu wojsk do Afganistanu, co spowodowało znaczące powiększenie kosztów utrzymania sowieckiego imperium, a jednocześnie – w razie wycofania się z tego obszaru – groziło utratą wizerunku potężnego mocarstwa. Związek

Sowiecki wpadł w swoistą pułapkę, która stała się jednym ze znaczących czynników zaburzających równowagę imperium sowieckiego. Do tego typu czynników można też zaliczyć rewolucję solidarnościową w Polsce. Nie sposób było ukryć, że „Solidarność” jest reprezentacją ogromnej upodmiotowionej grupy pracowników państwowych, przede wszystkim robotników. Tradycyjne frazy stalinowskiej totalitarnej gnozy politycznej (np. o panowaniu w państwach demokracji ludowej klasy robotniczej pod zwierzchnictwem światowej awangardy proletariatu, jakim jest Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego) traciły swoich wyznawców. Procesy erozji totalitarnej gnozy politycznej najsilniej przebiegały w polskim aparacie partyjno-państwowym (Bäcker, 2009), jednakże były też widoczne i w innych segmentach sowieckiego imperium.

Dojście do władzy Michaiła Gorbaczowa nie tylko było oznaką dążenia do odmłodzenia elit władzy sowieckiej, lecz także wynikało z konieczności znalezienia odpowiedzi na pytanie o przyszłość Związku Sowieckiego. Co jest ważniejsze: utrzymanie państwa czy dalsze istnienie autokratycznego reżimu politycznego? „Pieriestrojka”, a dokładniej program przebudowy, przyspieszenia i jawności, zakładała znaczące przekształcenie istniejącego reżimu politycznego w taki, który by pozwalał na zwiększenie wydajności pracy i tym samym umożliwiał przejście do cywilizacji informatycznej (Battle, 1988; McCauley, 1990). W drugiej połowie lat osiemdziesiątych XX wieku, przy ówczesnie panującym demokratycznym i wolnościowym *Zeitgeist*, oznaczało to dla ekipy Gorbaczowa tworzenie płaszczyzn do kreowania podmiotowości społecznej dla wszystkich grup społecznych. Była to swoista odgórna rewolucja (Gooding, 2007). Gorbaczow po wymianie elit kierowniczych aparatu partyjno-państwowego zaczął poszerzać pole wolności ekonomicznej, a więc pozwalać na tworzenie podmiotów gospodarczych. Poszerzanie wolności słowa oznaczało zarówno marginalizację totalitarnej gnozy politycznej, jak i łamanie monopolu aparatu partyjno-państwowego. Agenda-setting przestawała należeć do tegoż aparatu, a zaczęła się przenosić do coraz bardziej wyzwalających się od cenzury i autocenzury mediów prasowych, radiowych i telewizyjnych (Gibbs, 1999). Jednakże program Gorbaczowa pozostał nierealizowalny. Nie udało się przekształcić imperium metodą stworzenia demokratycznej federacji narodów sowieckich. Wyrazistym przykładem klęski była próba doprowadzenia ludzi sowieckich do stanu trwałej trzeźwości. Skrajnie ograniczono sprzedaż alkoholu, w rezultacie zwiększyła się produkcja samogonu. Nie dość, że społeczeństwo nie przestało spożywać trunków, to budżet państwa stracił znaczącą część dochodów i tym samym jeszcze zwiększyła się niestabilność (Tarschys, 1993; Treml, 2016; Powell, 1985).

Nie było to jedyne złudzenie dotyczące poziomu modalności społeczeństw sowieckich. Podstawowe linie podziałów przebiegały według granic etnicznych i regionalnych. Najsilniejsze w rozpadającym się sowieckim aparacie władzy okazały się republikańskie elity

partii komunistycznej i to one zaczęły przejmować kompetencje władcze od kremlowskiego centrum. W konsekwencji powstało 15 państw post-sowieckich, mających granice odziedziczone po liniach podziałów administracyjnych między poszczególnymi republikami Związku Sowieckiego. Proces rozpadu sowieckiej wersji totalitaryzmu zaczął się w połowie lat osiemdziesiątych, a gwałtownie przyspieszył po Jesieni Ludów, zapoczątkowanej czerwcowymi wyborami 1989 roku w Polsce. Pucz Giennadija Janajewa w sierpniu 1991 roku był nieudaną próbą powrotu do *status quo* sprzed epoki Gorbaczowa. Po upadku puczu przestała istnieć Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego, a wraz z nią również i Związek Sowiecki, choć formalnie został on rozwiązany dopiero trzy miesiące później, w grudniu 1991 roku (Smith, 2005; Hollander, 1999; Zubok, 2021).

Nie oznacza to jednak, że zniknęły struktury społeczne typowe dla reżimu totalitarnego. Mimo ogłoszonych wtedy zakazów działały w Rosji partie komunistyczne, w tym i skupiająca początkowo około miliona członków Komunistyczna Parta Federacji Rosyjskiej, przez wiele lat kierowana przez Giennadija Ziuganowa (March, 2022). Oznaczało to, że ok. 5–10% członków dawnej KPZR uważało za konieczne wyraźne manifestowanie swojej chęci powrotu do czasów sowieckich. Pozostałe partie, niezależnie od głoszonego programu, miały zazwyczaj charakter wodzowski, o bardzo wyraźnej, hierarchicznej strukturze. Od czasu pierwszych tzw. spółdzielni komsomolskich za czasów Gorbaczowa trwał gwałtowny proces żywiołowej prywatyzacji, polegającej na bezprawnym uwłaszczaniu się najbardziej znaczących i jednocześnie najbardziej operatywnych dawnych funkcjonariuszy sowieckiego aparatu władzy, w tym szczególnie administracji gospodarczej i KGB (Gerber, 2000, Abegaz, 2023). Była to jedna z wielu oznak braku istnienia państwa prawa i zdecydowanej przewagi cech typowych dla jego antynomii, a więc państwa prerogatywnego. Epoka Jelcyna jest postrzegana przez znaczną część publicystów jako kolejna *smuta*, a więc okres anarchii, bezładu, dewastacji i narastającej nędzy wielu, przy niewyobrażalnym bogactwie „nowych Russkich” (Smith, 1990), będących kolejnym wcieleniem NEP-manów.

Upadek sowieckiego imperium był jednocześnie początkiem gwałtownych zmian społecznych. Z jednej strony było to nagle otwarcie się na świat zewnętrzny. Miało ono w dużej mierze charakter fasadowy i polegało głównie na sprowadzaniu towarów, anglicyzowaniu języka i zapożyczaniu instytucji (np. niemieckiej ordynacji wyborczej do parlamentu). Z drugiej strony było to pojawianie się nowych ośrodków decyzji politycznych, i to nie tylko na poziomie gwałtownie autonomizujących się podmiotów Federacji Rosyjskiej. To również struktury oligarchiczne oraz kierownictwa dużych instytucji państwowych. Jednocześnie zaczęły powstawać nowe, nieformalne instytucje społeczne (w sensie powtarzalnych wzorców zachowań społecznych). *Rejderstvo*, *prichwatizacija* to powstałe wówczas rosyjskie słowa oznaczające nielegalną, rabunkową prywatyzację i przejmowanie mienia przez

grupy przestępcze. Warunkiem powodzenia takich operacji oraz trwania takich grup było posiadanie „kryszy”, a więc opieki potężnych osób w aparacie władzy. Taki sojusz był nazywany „blatem” – słowem przejętym z przestępczego żargonu – a jego podstawowym mechanizmem były „wziatki”, czyli łapówki (Ledeneva, 1998; Hanson, 2014). Taki system społeczny nazywano kumplowskim kapitalizmem – *crony capitalism* (Sharafutdinova, 2010; Ilyin, 2017) – ale niewątpliwie o wiele lepszą nazwą jest „system zorganizowanej kleptokracji” (Granville, 2003).

Rosja czasów Jelcyna jest postrzegana jako państwo demokratyczne. W rzeczywistości można opisać jej społeczeństwo jako post-totalitarne, składające się z mas znajdujących się na poziomie wegetatywnym, będące niezbyt znaczącym protospołeczeństwem obywatelskim. W tym okresie Rosja miała reżim autokratyczny, z fasadowymi instytucjami demokratycznymi. Mechanizmy funkcjonowania państwa zostały przejęte wprost z jedyne go znanego Rosjanom świata społecznego – tego ukształtowanego w czasach sowieckich.

Rosja Putina a totalitaryzm

Wielu współczesnych badaczy Rosji postrzega reżim Władimira Putina jako faszystowski, neonazistowski lub wręcz totalitarny (Laruelle, 2020; Motyl, 2016). W jeszcze większym stopniu takie sformułowania pojawiają się u publicystów (Gudkov, 2015; Snyder, 2022). Czy te oceny są prawdziwe?

Wizerunek Rosji Putina w czasach jego pierwszej kadencji prezydenckiej był zupełnie inny niż podczas piątej – rozpoczętej „wyborami” prezydenckimi w marcu 2024 roku. Oficjalne wyniki głosowania po dwóch latach wojny z Ukrainą były podobne do uzyskiwanych przez państwa centralnej Azji. Tymczasem na początku wierzone, że Putin jest demokratą pragnącym współpracować z Zachodem. Okazało się to bardzo odmienne od rzeczywistości. Od początku sprawowania przez Putina urzędu premiera, a od 31 grudnia 1999 roku – prezydenta, jego najważniejszym celem było stworzenie jak najsilniejszego państwa, będącego w tym rozumieniu następcą Związku Sowieckiego. Osiągał on to przez stworzenie, a następnie stabilizowanie zhierarchizowanej struktury władczej. Wszystkie organy władzy publicznej oraz podmioty gospodarcze, które w czasach Borysa Jelcyna miały jakikolwiek zakres autonomii, były stopniowo podporządkowywane Kremlowi.

Zniszczenie imperium Michaiła Chodorkowskiego (Sakwa, 2014; Bulavka, Buzgalin, 2016) było wystarczającym sygnałem dla wszystkich pozostałych oligarchów, skłaniającym ich do lojalności wobec Kremla. Aparat państwowy przyspieszył procesy podporządkowywania gospodarki po rozpoczęciu pełnoskalowej agresji w Ukrainie 24 lutego 2022 roku. Jako normę wprowadzono zasadę wyznaczania

wielkości i rodzaju produkcji oraz przeznaczania dochodów na potrzeby wojenne. Część prywatnych firm, nie tylko tych należących do kompleksu militarno-przemysłowego, upaństwowiono (Żylin, 2024). Obecnie gospodarka rosyjska jest w dużej mierze własnością państwa. Pozostała część, a więc sektor prywatny, jest państwu podwójnie podporządkowany – przez system prawnych nakazów oraz nieformalnych zależności od decydentów politycznych.

Podporządkowywanie regionów było operacją wieloletnią. Pierwszy etap to taka zmiana systemu podatkowego, by regiony zaczęły być finansowo uzależnione od Kremla. Drugi – pozbawienie Rady Federacji możliwości wypełniania funkcji reprezentacji politycznej szefów regionów. Kolejnym etapem było zniesienie bezpośrednich wyborów szefów regionów – kandydaci wyznaczeni przez Kreml mieli obowiązek uzyskać jedynie akceptację regionalnych izb legislacyjnych. W izbach tych znaczącą większość w prawie wszystkich przypadkach mają nominaci kremlowskiej partii Jedna Rosja – Jedinaja Rossija. Proces ten zakończył się w czasie prezydentury Dmitrija Miedwiediewa, który doprowadził do usunięcia z kilku najważniejszych regionów (m.in. Moskwy i Tatarstanu) tzw. zawodników wagi ciężkiej. Byli to politycy posiadający lokalnie tak duże zasoby polityczne, że wcześniej nie sposób było ich usunąć. Podporządkowanie regionów Kremlowi zamknęło inny, znacznie szerszy proces – tworzenia tzw. pionowej struktury władzy (*wiertkali własti*). Już za czasów Borysa Jelcyna sędziowie – dzięki systemowi nominacji (nielegalni byli usuwani ze stanowisk lub nawet pozbawiani wolności) – stali się podlegli administracji prezydenta. Z kolei nad ciałami ustawodawczymi dominację zyskał Putin jeszcze w czasie pierwszej kadencji, nie tylko dzięki zjednoczeniu wszystkich partii prorządowych w Jedną Rosję, lecz także dzięki całemu systemowi kontroli nad partiami tzw. systemowej opozycji (Słowikowski, 2018).

Ostatecznie to zatem w czasach prezydentury Miedwiediewa ukształtował się w pełni monistyczny aparat władzy państwowej. Tym samym można uznać, że o ile w czasie pierwszych dwóch kadencji Putina Rosja miała umiarkowany reżim autokratyczny, o tyle od 2012 roku wolno mówić o dojrzałym reżimie autokratycznym. W jakim stopniu był on jednak autorytarny, a w jakim totalitarny? Odpowiedź na to pytanie zależy od ustalenia, po pierwsze, czy mamy do czynienia z suwerennością biurokracji lub/i siłowników, czy też aparatu partyjno-państwowego; po drugie, czy w społeczeństwie przeważa apatia, czy sterowana i masowa mobilizacja; po trzecie zaś, czy dominuje mentalność emocjonalna, czy totalitarna gnoza polityczna.

Pierwsza sprawa wydaje się oczywista. To biurokracja i struktury siłowe od czasów Jelcyna dominują w Rosji. Zmienne są jednak relacje między nimi. W czasie pierwszych dwóch kadencji prezydenckich Putina oraz w trakcie jego rządów jako premiera można było powiedzieć, że to biurokracja była najważniejszą grupą społeczną. Warto to ująć jeszcze

bardziej precyzyjnie: większość „baszni kriemlowskich”, a więc najważniejszych na Kremlu instytucjonalnych grup nacisku, była reprezentowana przez przedstawicieli administracji państwowej, regionalnej, struktur gospodarczych (w tym przemysłu wydobywczego oraz energetycznego). Zawsze jednak ważną rolę odgrywały służby specjalne oraz armia (Rivera, Rivera, 2006).

Relacje między poszczególnymi elementami tego układu zaczęły zmieniać się w chwili rozpoczęcia przez Putina trzeciej kadencji prezydenckiej, która była poprzedzona masowymi protestami obywatelskimi, m.in. na placu Bołotnym na przełomie 2011 i 2012 roku (Olszanecka, 2021; Bäcker, Rak, 2018; Rivera, Rivera, 2018). Kolejne wydarzenia, w tym ukraiński Majdan w latach 2013–2014, zwiększały poczucie zagrożenia ze strony tzw. kolorowych rewolucji, definiowanych przez Kreml jako inspirowane i sterowane przez Zachód. Aneksja Krymu i opanowywanie Donbasu (tym samym rozpoczęcie konfliktu zbrojnego z Ukrainą), a następnie interwencja w Syrii znacznie zwiększyły znaczenie armii. W 2016 roku Putin utworzył Rosgwardię, formację zbrojną, która służyła do zapewniania bezpieczeństwa wewnętrznego, dwa lata później liczącą już 340 tys. funkcjonariuszy (Savage, 2017). Rozpoczęcie pełnoskalowej wojny 24 lutego 2022 roku, i tym samym rozpętanie wieloletniego konfliktu zbrojnego zmieniającego sytuację geopolityczną świata, było decyzją powodującą ogromne zwiększenie wydatków zbrojeniowych, przestawienie gospodarki na tory wojenne oraz znaczne podniesienie liczebności wojska – do półtora miliona żołnierzy. Pozostałe segmenty aparatu państwowego zostały zmuszone do przeznaczania części swoich zasobów na potrzeby wojny. W 2022 roku kompleks militarno-przemysłowy¹, złożony ze struktur przemocy (armii, Rosgwardii, tajnych służb i innych struktur wojskowych) oraz przemysłu zbrojeniowego, stał się hegemonem w rosyjskim państwie. Proces zdobywania tej hegemonii zakończył się wraz z ostatecznie nieudanym buntem Jewgienija Prigożina w czerwcu 2023 roku (Titov, 2022). W Rosji Putina w pierwszym okresie można mówić więc o suwerenności aparatu państwowego, z dominacją aparatu biurokratycznego – regionalnego i gospodarczego. W drugim okresie – od czasu trzeciej kadencji Putina – narasta przewaga struktur siłowych, która w 2022 roku przekształca się w hegemonię kompleksu militarno-przemysłowego.

Nie oznacza to jednak braku argumentów na rzecz istnienia aparatu partyjno-państwowego. W 2011 roku powstał Ogólnorosyjski Front Narodowy (OFN), który miał jednoczyć wszystkie nurty polityczne wspierające Kreml. Jednakże nie stał się on nowym i nośnym kanałem mobilności pionowej dla urzędników i funkcjonariuszy, a jego możliwości

1 Pojęcie to zostało upowszechnione przez Dwighta Eisenhowera w 1961 roku.

mobilizacyjne i transmisji między aparatem a masami nie były zbyt duże. Nie zastąpił też kremlowskiej partii Jedna Rosja w realizowaniu jej podstawowego zadania, jakim jest tworzenie platformy współdziałania różnych grup funkcjonariuszy aparatu państwowego. Tym samym pozostał tylko jedną z wielu organizacji istniejących wokół kluczowych ośrodków decyzyjnych (Bäcker, Rak, 2019; Czachor, 2023). W Rosji działają liczne organizacje paramilitarne, i to niezależnie od Rosgwardii czy czeceńskich oddziałów niepodporządkowanych rosyjskiej armii. To służby bezpieczeństwa i ochrony, które są tym bardziej rozbudowane i lepiej wyposażone, w im potężniejszej instytucji państwowej lub organizacji gospodarczej je utworzono. Warto w tym przypadku wymienić choćby służby ochrony kolei żelaznej czy Gazpromu. O wiele ważniejsze jednak jest to, że istnieją one w każdej większej instytucji. Świadczy to nie tylko o dążeniu tych instytucji do autarkiczności, lecz także o wysokim poziomie ich autonomii wewnątrz szeroko rozumianego aparatu państwowego. Część tworzy też organizacje o charakterze, powiedzmy, propagandowym, a więc mające na celu m.in. podejmowanie działań bojówkarskich i organizowanie demonstracji ulicznych (Bäcker, Olszanecka, 2019). Ani po 2014, ani po 2022 roku obóz rządzący nie przekształcił się natomiast w aparat partyjno-państwowy. Organizacje takie jak OFN mają charakter marginalny i jedynie potencjalnie stałyby się podstawą struktury nowego aparatu partyjno-państwowego. Jednocześnie nie sposób zidentyfikować interesów którejkolwiek z grup funkcjonariuszy bądź urzędników, których realizowanie wymagałoby utworzenia takiego aparatu.

Co do drugiej kwestii: mobilizacja społeczna na masową skalę jest w Rosji zjawiskiem incydentalnym. Jedynym rytuałem rocznicowym, powszechnie akceptowanym zresztą nie tylko w Rosji, ale i w kilku innych państwach tzw. bliskiej zagranicy, jest kolejna rocznica zakończenia II wojny światowej. W Rosji obchodzi się ją 9 maja i uznaje za finalny punkt uroczystości sakralizujących wysiłki militarne Związku Sowieckiego w czasie tzw. Wielkiej Wojny Ojczyźnianej (Brunstedt, 2021; Kuryłowicz, 2021; Mlinkin, 2020). Od lutego 2022 roku regionalne elity organizowały akcje masowego poparcia dla agresji militarnej przeciwko Ukrainie. Te propagandowe działania były oznaczane literą „Z”, od zawołania „Za pobiędu” („Za zwycięstwo”), mającego ukazywać poparcie społeczne dla tej operacji skierowanej przeciwko współczesnemu, jak twierdzono, wcieleniu nazistowskich Niemiec (Ostashchuk, Litkevych, 2023). Litera „V”, również używana jako znak rozpoznawczy rosyjskich oddziałów walczących w Ukrainie, tak dużego znaczenia nie miała. W wielu miastach Rosji organizowano spędy ludzi, ustawiając ich w kształt litery „Z”. Akcje te były przygotowywane wspólnie przez administrację regionów oraz lokalne oddziały i młodzieżowe przybudówki Jednej Rosji. W przypadku Chabarowska w spędzie takim w dniu 12 marca 2022 roku wzięło udział 350 osób, a więc nieznaczną część mieszkańców miasta (#Swoichniebrosajem!, 2022). Tak więc próby ewokowania wojennego zapału

patriotycznego, tak charakterystycznego np. na początku I wojny światowej w wielu państwach europejskich (Gregory, 2003), nie zyskały znaczącego społecznego odzewu. Tak samo jak i w poprzednich okresach rządów Putina, również i po lutym 2022 roku poziom sterowanej i kierowanej mobilizacji społecznej był niewysoki. Apatia, poczucie bezsilności oraz chęć wycofania się z publicznej aktywności nadal dominują w rosyjskim społeczeństwie.

Odnosnie zaś do trzeciego problemu: totalitarna gnoza polityczna zaczęła się objawiać na szerszą skalę na scenie publicznej poczynając od agresji Rosji najpierw na Krym, a potem w Donbasie w 2014 roku. Jej najbardziej znaczącym elementem było pojawienie się kategorii wroga narodu, charakterystycznej wcześniej dla czasów stalinowskich. Została ona zidentyfikowana i usankcjonowana prawnie w postaci takich określeń, jak agenci zagraniczni, niechciane organizacje i – stosunkowo rzadko pojawiające się historyczne określenie – „pięta kolumna” (Nadska kuła-Kaczmarczyk, 2017). Sformułowanie „wróg narodu” pojawiało się właściwie jedynie w wypowiedziach władcy Czeczenii Ramzana Kadyrowa (Bäcker, Rak, 2019, s. 13). Natomiast epitet „agenci zagraniczni” stał się znakiem identyfikującym wszystkich tych, którzy są traktowani przez funkcjonariuszy aparatu władzy państwowej jak zagrożenie. Stopniowe zmiany ustawodawstwa, proponowane przez deputowanych do Dumy, coraz bardziej zmniejszają zakres publicznej aktywności osób oraz instytucji, które są zmuszane do oznaczania się jako „agenci zagraniczni”. Proces ten jest w dużej mierze porównywalny do traktowania ludzi pochodzenia żydowskiego w czasach nazistowskich, choć trwa o wiele wolniej.

Do 2022 roku manifestacje semantyczne zarówno zewnętrznych wrogów obiektywnych, jak i apokatastazy, zwykle opisywanej w kategoriach świetlanej przyszłości, pojawiały się bardzo rzadko. Jednym z takich nielicznych przypadków było stwierdzenie Putina w roku 2018, że w przypadku nuklearnego Armagedonu ludzie Zachodu zdechną jak zwierzęta, a Rosjanie pójdą do raju (Bäcker, Rak, 2019, s. 13). Jednakże tego typu wypowiedzi nie miały zbyt szerokiego pozytywnego odzewu społeczeństwa. Po 24 lutego 2022 roku liczba wypowiedzi typowych dla totalitarnej gnozy politycznej znacznie się zwiększyła. Gnoza jest obecna w tekstach wygłaszanych przez Władimira Putina, poczynając od porannego przemówienia do żołnierzy 24 lutego. Najważniejsze wystąpienia publiczne Putina w 2022 roku nawet bardziej dotyczyły oceny Zachodu niż usprawiedliwienia rozpoczęcia wojny. Zachód jest przez niego rozumiany jako ucieleśnienie najgorszego zła. W tym sposobie rozumowania Ukraina jest traktowana jak narzędzie używane przez Zachód dla zniewolenia Rosji. Tym samym wyzwolenie odwiecznych ziem ruskich z panowania zła, a następnie oswobodzenie całego świata od amoralności, agresji i zniszczenia, które charakteryzują Zachód sterowany przez USA, to sakralny obowiązek Rosji. Zadaniem Rosji jest wyzwolenie ludów nie tylko Ukrainy, lecz także całego Zachodu, od panowania zła i wprowadzenie harmonijnej

współpracy imperiów w wielobiegunowym nowym świecie (Bäcker, 2022). Ten tok myślenia spełnia w znacznym stopniu wszystkie kryteria istotnościowe totalitarnej gnozy politycznej. Oznacza też, że w przypadku zagrożenia tych planów, a w jeszcze większym stopniu – zagrożenia rządów Putina – możliwe jest użycie przez prezydenta Rosji wszelkich możliwych środków (włącznie z bronią nuklearną) do zniszczenia Zachodu. Sama Rosja jest mniej ważna od najważniejszego celu, jakim jest zniszczenie diabelskiego zła utożsamianego z Zachodem.

Totalitarna gnoza polityczna, i to w tej samej wersji, występuje również w licznych tekstach rosyjskiego ideologa Aleksandra Dugina. Jest to szczególnie widoczne w jego wystąpieniach publicznych po lutym 2022 roku. Poziom zbieżności nie tylko ze strukturą myślenia totalitarnej gnozy politycznej, lecz także z semantycznymi ucieleśnieniami jej poszczególnych cech, jest bardzo wysoki (Bäcker, 2023a). Możliwe też, że jej elementy po 2022 roku pojawiają się w pisemnych wypowiedziach Dmitrija Miedwiediewa, jednak ze względu na duży poziom skrótowności jego tekstów, i nie zawsze zachowaną wewnętrzną logikę wypowiedzi, całkowite udowodnienie tej hipotezy może być trudne. Ogromna większość rosyjskich polityków posługuje się natomiast dość prostymi przeciwstawieniami o charakterze fundamentalistycznym. Tym samym zakres stosowalności schematów myślenia typowych dla totalitarnej gnozy politycznej jest w rosyjskich elitach politycznych stosunkowo niewielki. Jednym z dość znaczących wyjątków jest Ramzan Kadyrow. Z kolei analiza rosyjskiej prasy centralnej oraz w wybranych regionach pozwala na stwierdzenie, że dziennikarze raczej unikają tak fundamentalistycznego, jak i totalitarnego sposobu myślenia. Ich teksty zazwyczaj mają charakter opisowy i koncentrują się na konkretnych kwestiach oraz lokalnych problemach (Bäcker, 2023b). Totalitarna gnoza polityczna jest zatem po 2022 roku istotnym pryzmatem rosyjskiego postrzegania świata – głównie ze względu na wagę wystąpień Putina – nie oznacza to jednak, że ma rolę dominującą. To nie ona jest bowiem podstawowym schematem myślenia rosyjskich elit politycznych. Ze względu na znaczenie Putina w kremłowskim ośrodku władzy może natomiast w ważnych momentach przesądzać o wyborze scenariuszy decyzyjnych.

Rosja Putina w pierwszym ćwierćwieczu XXI wieku stawała się w coraz większym stopniu reżimem autokratycznym. Bardzo niewielki poziom podmiotowości narodu politycznego, będącego znaczącą mniejszością w rosyjskim społeczeństwie na początku XXI wieku, z upływem lat jeszcze się obniżał. Wraz z masową migracją młodych i wykształconych ludzi, do której dochodziło w 2022 roku, a ostatecznie po zabójstwie Aleksieja Nawalnego w 2024 roku (Hartog, 2024) naród polityczny przestał istnieć. Rosjanie nie są zdolni do podejmowania na większą skalę samodzielnych działań, nie mają też swojego charyzmatycznego lidera. Rosja jest autokratycznym reżimem zorganizowanej kleptokracji aparatu państwowego. O ile w pierwszym okresie rządów Putina istniała jeszcze

względna równowaga grup nacisku w kremlofskich elitach decyzyjnych, o tyle od 2014 roku narasta dominacja siłownik6w, a od 2022 roku można mówić o hegemonii szeroko rozumianego kompleksu militarno-przemysłowego. Mamy zatem do czynienia z coraz twardszym reżimem autorytarnym, w coraz większym stopniu noszącym cechy pełnego autorytaryzmu militarnego.

Jednocześnie coraz bardziej zauważalne stają się elementy totalitarnej gnozy politycznej, przy równoczesnym braku oznak, by struktury typowe dla aparatu partyjno-państwowego wychodziły z etapu załączkowego. Warto dodać do tego nieudane próby ewokowania na skalę masową sterowanej mobilizacji społecznej. W konsekwencji wniosek jest następujący: Rosja przed 2014 rokiem była państwem z umiarkowanym reżimem autorytarnym, do 2022 roku zaś przechodziła ewolucję, aż w czasie pełnoskalowej wojny z Ukrainą jej ustrój osiągnął postać twardego zmilitaryzowanego autorytaryzmu z elementami totalitarnej gnozy politycznej.

Konkluzje

W historiografii Rosji istnieją dwa przeciwstawne nurty poświęcone genezie bolszewizmu. Aleksander Sołżenicyn uważa, że jest to wytwór Zachodu, który w postaci marksizmu dotarł do Rosji i zniszczył tradycyjne społeczeństwo (Elliott, 1980). Richard Pipes twierdzi z kolei, że to rosyjska tradycja polityczna doprowadziła do przekształcenia marksistowskich nurtów w struktury totalitarne (Pipes, Bracken, 1974).

Możliwe jest przytoczenie znaczących argumentów na rzecz jednego i drugiego stanowiska. O wiele ważniejsze jednak jest zauważenie, jak niewiele zmian było potrzebnych, by frakcja bolszewicka, w ciągu zresztą paradoksalnie długiego okresu, przekształciła się w dojrzałą partię nowego typu, wyznającą totalitarną gnozę polityczną opartą na marksistowskim zasobie semantycznym. Pierwszym krokiem było zobowiązanie członków partii do przynależności do jej podstawowych komórek organizacyjnych. Miało to pozornie charakter wyłącznie porządkujący, w rzeczywistości uruchomiło proces skrajnej centralizacji oraz zmuszenia wszystkich bez wyjątku członków partii do bezwzględnego posłuszeństwa. Drugim istotnym krokiem było uznanie jedynie partii Lenina za zdolną do przekształcenia proletariatu w rewolucyjną siłę walczącą o budowę komunizmu. Było to roszczenie do posiadania wyłącznej i niepodzielnej podmiotowości. Trzecim krokiem było przyznanie tej partii prawa do definiowania prawdy istotnościowej – *istiny*. Organizacja będąca depozytariuszką takiej prawdy nie tylko określała drogę do nieuchronnie zwycięskiego panowania proletariatu, lecz także sama stawała się podmiotem definiującym i zarazem tworzącym proletariat. W konsekwencji to nie działania zewnętrznych podmiotów decydowały, kto jest wrogiem, o tym rozstrzygała – niezależnie od faktów – sama partia. To ona bowiem

zgodnie ze schematami totalitarnej gnozy politycznej mogła doprowadzić ludzi do, jak wierzono, nieuchronnie zwycięskiego zapanowania proletariatu, a więc komunizmu.

Po zbrojnym przejściu władzy w Rosji partia bolszewicka przez „rozpoznawanie bojem” uczyła się strategii realizowania idei „budowy komunizmu”, a równocześnie – przetrwania. Państwo sowieckie z jednej strony wprowadzało komunizm wojenny, forsowało kolektywizację wsi, industrializację oraz budowę „nowego człowieka”, a z drugiej – musiało walczyć o swoje przetrwanie, a więc odbudowywać elementarne zasoby w okresie NEP-u, a później unikać katastrofy wojennej i rozpadu struktur państwowych w czasie początkowych miesięcy realizacji planu „Barbarossa”. W pierwszym przypadku wycofano się z monistycznej struktury zarządzania całością życia społecznego, w tym i gospodarczego, a w drugim – z totalitarnej gnozy politycznej, na rzecz prostego fundamentalistycznego przeciwstawienia „my” i „obcy”, którzy chcą nas zniszczyć. Taki też był sens przemian zapoczątkowanych przez Michaiła Gorbaczowa, który pragnąc zachowania imperium sowieckiego, zrezygnował krok po kroku z kolejnych totalitarnych instytucji społecznych.

Rosja czasów Jelcyna – mimo nieograniczonej, wręcz anarchistycznej wolności gospodarczej, mimo pluralistycznych wyborów i dużej niezależności wielu instytucji od centrum władzy – była faktycznie państwem autorytarnym. Było to państwo słabe (*weak state*), o umiarkowanym poziomie autorytaryzmu, z dużą liczbą fasadowych instytucji demokratycznych. W pierwszych latach XXI wieku rozpoczął się proces centralizacji tych instytucji. Pionowa struktura władzy – *wiertikal własni* – zaczęła wchłaniać lub niszczyć elity regionalne i podmioty gospodarcze, a pod koniec ćwierćwiecza również wszelkie formy organizacji społecznej, aż po najmniejsze stowarzyszenia. Społeczeństwo rosyjskie w czasach zbrojnej agresji na Ukrainę przekształciło się w strukturę całkowicie monistyczną. Kreml stał się centrum decyzyjnym nadzorującym i kontrolującym archipeląg instytucji władających poszczególnymi regionami bądź sektorami życia społecznego. Słaby i niezdolny do długotrwałego oraz skutecznego działania naród polityczny tylko w nielicznych okresach (np. zimą 2011–2012) był w stanie erupcyjnie zwiększać mobilizację społeczną przez organizację demonstracji i wystąpień publicznych. W 2022 roku rosyjski naród polityczny przestał być nawet na tym poziomie upodmiotowiony, a Rosja stała się państwem spełniającym w bardzo znacznym stopniu kryteria istotnościowe reżimu autokratycznego. Jednocześnie aparat partyjno-państwowy nadal istnieje w stanie załączkowym, a próby masowej i sterowanej mobilizacji społecznej są krótkotrwałe i obejmują tylko niewielką część rosyjskiego społeczeństwa. Wyraźne są natomiast struktury myślenia typowe dla totalitarnej gnozy politycznej, choć nie są dominujące. Rosję pod koniec pierwszego ćwierćwiecza XXI wieku można uznać za przykład twardego reżimu autorytarnego z widocznymi elementami totalitarnej gnozy politycznej.

- Abegaz, B. (2023). *The Autarkic Russian Road to Capitalism. W: Understanding Economic Transitions: Plan and Market Under the New Globalization* (s. 187–210). Cham: Springer International Publishing.
- Antonienko, W.W. (2021). Rozwinięcie uczenia o apokatastasis i problem zła w „Bolszoi trilogii” prot. Siergija Bułgakowa. *Więstnik PSTGU. Sierija I: Bogosłowje. Filozofija. Rieligiowiedienije*, t. 95, s. 88–105.
- Arendt, H. (1951). *The Origins of Totalitarianism*. Cleveland and New York: Meridian Books. The World Publishing Company.
- Bäcker, R. (1992). *Totalitaryzm: geneza, istota, upadek*. Toruń: Index Books.
- Bäcker, R. (2009). „Okragły Stół” – od totalitaryzmu do demokracji? *Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne*, t. 22, s. 131–138.
- Bäcker, R. (2011). *Nietradycyjna teoria polityki*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Bäcker, R. (2022). “Kremlin’s Political Myths of 2022”. *Political Thought*, t. 5 (16), s. 59–78.
- Bäcker, R. (2023a). Aleksander Dugin, Manifest Wielkiego Przebudzenia i pisma czasu wojny (recenzja). *Mysł Polityczna. Political Thought*, t. 1 (17), s. 171–176.
- Bäcker, R. (2023b). *Rosja: geopolityczną różniq? W: J. Auleytner (red.), Pedagogika i polityka społeczna na trajektorii zmian* (s. 39–48). Warszawa: Dom Wydawniczy i Handlowy Elipsa.
- Bäcker, R., Olszanecka, N. (2019). Partijnyje bojowyje grupy w Rossii. *Political Life*, t. 1, s. 4–17.
- Bäcker, R., Rak, J. (2018). The Change of Russian Political Regime from the “White Revolution” To Presidential Election (2012–2018). *Przegląd Strategiczny*, t. 11, s. 143–155.
- Bäcker, R., Rak, J. (2019). Epigonic Totalitarianism in Russia. *Politeja*, t. 62, s. 7–19.
- Bäcker, R., Rak, J. (2021). Challenging the theoretical framework of the totalitarian syndrome. *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem*, t. 43, nr 2, s. 7–17.
- Ballestrem, K.G. (1964). The Soviet Concept of Truth. *Studies in Soviet Thought*, t. 4, nr 1, s. 1–19.
- Battle, J.M. (1988). Uskorenie, glasnost’ and perestrojka: The Pattern of Reform under Gorbachev. *Soviet Studies*, t. 40, nr 3, s. 367–384.
- Bauman, Z. (1991). Ideology and the Weltanschauung of the Intellectuals. *CTheory*, t. 15, nr 1–3, s. 107–120.
- Berkman, A. (1922). *The Kronstadt Rebellion*. Berlin: Der Sindikalist.
- Bell, D. (2000). *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties: with “The Resumption of History in the New Century”*, wyd. 2. Cambridge–London: Harvard University Press.
- Besançon, A. (1977). *Les Origines intellectuelles du léninisme*. Paris: Calmann-Lévy.
- Bielanowska, J. (2019). Weberowski typ idealny jako podstawowa metoda pomiaru przywództwa politycznego: przyczynek do badań. *Nowa Polityka Wschodnia*, t. 22, nr 4, s. 92–106.
- Brandenberger, D., Zelenov, M.V. (red.). (2019). *Stalin’s Master Narrative: A Critical Edition of the History of the Communist Party of the Soviet Union (Bolsheviks): Short Course*. New Haven, Connecticut: Yale University Press.
- Brick, H. (2013). *The End of Ideology Thesis*. W: M. Freeden, M. Stears (red.), *The Oxford Handbook of Political Ideologies* (s. 90–114). Oxford: Oxford University Press.
- Brunstedt, J. (2021). *The Soviet Myth of World War II: Patriotic Memory and the Russian Question in the USSR*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brzechczyn, K. (2012). Varieties of Idealization and Strategies of Modification of Social Theory. The Case of the Totalitarian Syndrome. *Człowiek i Społeczeństwo*, t. 34, s. 235–247.
- Brzechczyn, K. (2019). *Modele w nauce*. W: S. Janeczek, M. Walczak, A. Starościc (red.), *Metodologia nauk, t. I: Czym jest nauka?* (s. 205–230). Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Bulavka, L., Buzgalin, A. (2016). The Oligarch, the State and the Intelligentsia: Khodorkovskiy as a Mirror of the Counterpoints of Post-Soviet Russia. *Science & Society*, t. 80, nr 2, s. 248–256.
- Conquest, R. (1986). *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York: Oxford University Press.
- Croan, M. (1974). The State of Sociology in Eastern Europe Today. *Political Science Quarterly*, t. 89, nr 1, s. 220–222.
- Czachor, R. (2023). Ogólnorosyjski Front Ludowy w systemie politycznym Federacji Rosyjskiej w latach 2011–2022. *Przegląd Wschodnioeuropejski*, t. 14, nr 2, s. 169–184.

- Dobson, M. (2005). Contesting the Paradigms of De-Stalinization: Readers' Responses to One Day in the Life of Ivan Denisovich. *Slavic Review*, t. 64, nr 3, s. 580–600.
- Draper, H. (1999). The Myth of Lenin's 'Concept Of The Party': Or What They Did to What Is To Be Done? *Historical Materialism*, t. 4, nr 1, s. 187–214.
- Duverger, M. (1954). *Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State*. New York: John Wiley & Sons.
- Elliott, Ch.F. (1980). *Freedom, Marxism, and Modern Man: Solzhenitsyn's Moral Critique*. W: Ch.F. Elliott, C.A. Linden (red.), *Marxism In The Contemporary West* (s. 149–171). London–New York: Routledge.
- Fainberg, D., Kalinovsky, A.M. (red.). (2016). *Reconsidering Stagnation in the Brezhnev Era: Ideology and Exchange*. Lanham–Boulder–New York–London: Lexington Books.
- Friedrich, C.J., Brzeziński, Z.K. (1956). *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. Pol. wyd.: Friedrich, C.J., Brzeziński, Z.K. (2021). *Dyktatura totalitarna i autokracja* (tłum. H. Jankowska). Warszawa: Instytut Pileckiego.
- Gerber, T.P. (2000). Membership Benefits or Selection Effects? Why Former Communist Party Members Do Better in Post-Soviet Russia. *Social Science Research*, t. 29, nr 1, s. 25–50.
- Geyer, M., Fitzpatrick, S. (red.) (2008). *Beyond totalitarianism: Stalinism and Nazism compared*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gibbs, J. (1999). *Gorbachev's Glasnost: The Soviet Media in the First Phase of Perestroika*. College Station, Texas: Texas A&M University Press.
- Glaza, H.M. (2009). Lenin's New Economic Policy: What It Was and How It Changed the Soviet Union. *Inquiries Journal*, t. 1, nr 11. Pobrane z: <http://www.inquiriesjournal.com/articles/1670/lenins-new-economic-policy-what-it-was-and-how-it-changed-the-soviet-union> [dostęp: 20.11.2024].
- Gołubiewa, Je.I., Zaika, Ju.W., Tulskaia, N.I. (2018). Monogoroda Rossii: faktory formirovaniia, sowriemiennoje sostoianije i pierspiektiw razwitija, *Intierkarto. Intiergis*, t. 24, nr 1, s. 240–252.
- Gooding, J. (2007). *Perestroika as Revolution from Within: An Interpretation*. W: *The Soviet Union* (s. 449–470). London–New York: Routledge.
- Granville, J. (2003). The Rise of Russian Organised Crime and Russian Kleptocracy. *Global Society*, t. 17, nr 3, s. 323–330.
- Gregory, A. (2023). *British "War Enthusiasm" in 1914 a Reassessment*. W: G. Braybon (red.), *Evidence, History and the Great War: Historians and the Impact of 1914–18* (s. 67–85). New York–Oxford: Berghahn Books.
- Gudkov, L. (2015). *Putin's Relapse into Totalitarianism*. W: *The State of Russia: What Comes Next?* (s. 86–109). London: Palgrave Macmillan UK.
- Hanson, P. (2014). *Reiderstvo: Asset-Grabbing in Russia*. London: Chatham House.
- Hartog, E. (2024). Alexei Navalny Was Killed on Eve of Prisoner Swap, His Team Claims. *Politico*, 26 lutego. Pobrane z: <https://www.politico.eu/article/alexei-navalny-killed-eve-prisoner-swap-team-claims> [dostęp: 20.11.2024].
- Hill, R.J., Frank, P. (1986). *The Soviet Communist Party*. London–New York: Routledge.
- Höhne, H. (1984). *Mordsache Röhm. Hitlers Durchbruch zur Alleinherrschaft 1933–1934*. Reinbek: Spiegel Verlag, Rowohlt Taschenbuch.
- Hollander, P. (1999). *Political Will and Personal Belief: The Decline and Fall of Soviet Communism*. New Haven, Connecticut: Yale University Press.
- Ilyin, V.A. (2017). "Crony Capitalism" – a Source of Social Inequality in Modern Russia. *Ekonomiczeskije i Socjalnyje Pieriemieny*, t. 54, s. 9–23.
- Jänicke, M. (1971). *Totalitäre Herrschaft: Anatomie eines politischen Begriffes*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Johnson, H.E. (2011). Crime, Conspiracy and Cover-Up: Finding the Truth in the Soviet Union, the Kirov Assassination. *Constructing the Past*, t. 12, nr 1, art. 9.
- Kamenka, E. (2007). *Totalitarianism*. W: R.E. Goodin, P. Pettit, T. Pogge (red.), *A Companion to Contemporary Political Philosophy*, t. II, wyd. 2. (s. 821–829). Hoboken, New Jersey: Wiley-Blackwell.
- Kuryłowicz, M. (2021). Z dała od frontu. Wielka wojna ojczyźniana w edukacji historycznej poradzieckich republik Azji Centralnej (casus Kazachstanu, Kirgistanu i Uzbekistanu). *Studia Polityczne*, t. 49, nr 2, s. 23–40.
- Kuśnierz, R. (2005). *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933)*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

- Landis, E.C. (2020). *The Political Economy of War Communism*. W: D. Orlovsky, *A Companion to the Russian Revolution* (s. 347–361). Hoboken, New Jersey: Wiley-Blackwell.
- Laruelle, M. (2020). Accusing Russia of Fascism. *Russia in Global Affairs*, t. 18, nr 4, s. 100–123.
- Le Blanc, P. (1993). *Lenin and the Revolutionary Party*. New York: Humanity Books.
- Ledeneva, A.V. (1998). *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lenin W.I. (1984). *Materializm a empiriokrytycyzm*. W: *Dzieła wszystkie*, t. 18. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Lih, L.T. (2005). *Lenin Rediscovered: What is to Be Done? in Context*. Leiden: Brill.
- Lih, L.T. (2024). *What Was Bolshevism?* Leiden: Brill.
- Linz, J.J. (2000). *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. London: Lynne Rienner Publishers.
- Malinkin, A.N. (2020). Istoriceskaja pamiat' o Wielikoj Otieczestwiennoj wojnie: epistemiologiczeskije i gieniealogiczeskije aspekty. *Socjologiczeskije issledowanija*, t. 5, s. 23–34.
- Malle, S. (1985). *The economic organization of War Communism 1918–1921*. Cambridge: Cambridge University Press.
- March, L. (2002). *The Communist Party in Post-Soviet Russia*. Manchester: Manchester University Press.
- McCauley, M. (red.). (1990). *Gorbachev and Perestroika*. London: Palgrave Macmillan.
- Motyl, A.J. (2016). Putin's Russia as a Fascist Political System. *Communist and Post-Communist Studies*, t. 49, nr 1, s. 25–36.
- Nadskakuła-Kaczmarczyk, O. (2017). „Zdraycy narodu”- elementy gnozy politycznej w procesie demaskacji wroga wewnętrznego w Rosji. W: M. Żakowska, A. Dąbrowska, J. Parnes (red.), *Europa swoich, Europa obcych. Stereotypy, zderzenia kultur i dyskursy tożsamościowe* (s. 37–53). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Nove, A. (1990). *Studies in Economics and Russia*. London: Palgrave Macmillan.
- Nowak, L. (1973). Typy idealne w koncepcji Maxa Webera. W: J. Kmita (red.), *Elementy marksistowskiej metodologii humanistyki* (s. 350–361). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Olszanecka, N. (2021). The Ruling Elite in Russia: Continuity or Change? *Przegląd Wschodnioeuropejski*, t. 12, nr 1, s. 165–178.
- Ostashchuk, I., Litkevych, V. (2023). Semantics of the Symbol “Z” in the Religious Ideology of the Russian Federation. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, t. 43, nr 7, s. 8.
- Pahnke, A. (2021). Regrounding Critical Theory: Lenin on Imperialism, Nationalism, and Strategy. *International Studies Review*, t. 23, nr 1, s. 181–203.
- Pipes, R. (1990). *The Russian Revolution*. New York: Knopf.
- Pipes, R., Bracken, G. (1974). *Russia Under the Old Regime*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Powell, D.E. (1985). The Soviet Alcohol Problem and Gorbachev's “Solution”. *The Washington Quarterly*, t. 8, nr 4, s. 5–15.
- Rabinowitch, A. (2004). *The Bolsheviks Come to Power: The Revolution of 1917 in Petrograd*. London, Las Vegas: Pluto Press.
- Rak, J., Bäcker, R. (2022). *Theorising struggles between neo-militant democracies and their enemies*. W: J. Rak, R. Bäcker (red.), *Neo-Militant Democracies in Post-Communist Member States of the European Union* (s. 2–21). London–New York: Routledge.
- Reznik, S., Fet, V. (2019). The Destructive Role of Trofim Lysenko in Russian Science. *European Journal of Human Genetics*, t. 27, nr 9, s. 1324–1325.
- Rivera, S.W., Rivera, D.W. (2006). The Russian Elite under Putin: Militocratic or Bourgeois? *Post-Soviet Affairs*, t. 22, nr 2, s. 125–144.
- Rivera, D.W., Rivera, S.W. (2018). The Militarization of the Russian Elite Under Putin: What We Know, What We Think We Know (But Don't), and What We Need to Know. *Problems of Post-communism*, t. 65, nr 4, s. 221–232.
- Sadowski, J. (2017). Krótki kurs historii WKP (b) i problem narracji totalitarnej. *Slavia Orientalis*, t. 66, nr 2, s. 301–325.
- Sakwa, R. (2014). *Putin and the Oligarch: The Khodorkovsky-Yukos Affair*. London: I.B. Tauris.
- Savage, P. (2017). The Russian National Guard. An Asset for Putin at Home and Abroad. *ASP. American Security Project*, 1 grudnia. Pobrane z: <https://www.jstor.org/stable/resrep19806> [dostęp: 02.04.2024].
- Scott, S. (2011). *Total Institutions and Reinvented Identities*. London: Palgrave Macmillan.
- Sharafutdinova, G. (2010). *Political Consequences of Crony Capitalism inside Russia*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.

- Siemek, M. (2005). Hegel a Marksowskie pojęcie ideologii. *Przegląd Filozoficzno-Literacki*, t. 12, nr 3-4, s. 1-10.
- Słowikowski, M. (2018). *Jedna Rosja w systemie politycznym Federacji Rosyjskiej*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Smith, H. (1990). *The New Russians*. New York: Random House.
- Smith, J. (2005). *The Fall of Soviet Communism, 1986-1991*. New York: Palgrave Macmillan.
- Snyder, T. (2022). We Should Say It. Russia Is Fascist. *International New York Times*, NA-NA.
- Sobolewski, M. (1974). *Partie i systemy partyjne świata kapitalistycznego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Soyfer, V.N. (2001). The Consequences of Political Dictatorship for Russian Science. *Nature Reviews Genetics*, t. 2, nr 9, s. 723-729.
- Suchanek, L. (2019). Aleksander Sołżenicyn. *Emigracja, Emigrantologia*. Białystok: Wydawnictwo Prymat.
- #Swoichniebrosajem! (2022). *#СвоихНеБросаем!*, 13 marca. Pobrane z: https://web.archive.org/web/20220316115346/https://khv27.ru/projects/obshchestvennaya-palata-goroda-khabarovska/novosti/index.php/?ELEMENT_ID=120948 [dostęp: 20.11.2024].
- Tarschys, D. (1993). The Success of a Failure: Gorbachev's Alcohol Policy, 1985-88. *Europe-Asia Studies*, t. 45, nr 1, s. 7-25.
- Titov, A. (2022). The Impact of the Ukraine War on Russia. *Political Insight*, t. 13, nr 2, s. 32-36.
- Tompson, W.J. (2014). *The Soviet Union under Brezhnev*. London-New York: Routledge.
- Trembl, V.G. (2016). *A Noble Experiment? Gorbachev's Antidrinking Campaign*. W: *Soviet Society Under Gorbachev* (s. 52-75). London-New York: Routledge.
- Voegelin, E. (1987). *The New Science of Politics: An Introduction*. Chicago: University of Chicago Press.
- Zaremba, M. (2001). *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Zubok, V.M. (2021). *Collapse: The Fall of the Soviet Union*. New Haven, Connecticut: Yale University Press.
- Żylin, I. (2024). Spiecopieracyja po diepriwataizacyi. *Nowaja gazeta*, 04.04.2024. Pobrane z: <https://novayagazeta.ru/articles/2024/04/04/spetsoperatsiia-po-deprivatizatsii> [dostęp: 20.11.2024].